

คลองแสนแสบ : ความเป็นมาและการเปลี่ยนแปลง

วารสารณ จิวชัยศักดิ์*

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาประวัติความเป็นมาของการขุดคลองแสนแสบซึ่งเป็นคลองแรกขุดในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยศึกษาความสำคัญและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งสภาพแวดล้อม ลักษณะทางกายภาพ ตลอดจนจรรยาบรรณและวัฒนธรรมของชุมชนริมคลองแสนแสบซึ่งมีผลต่อบทบาทหน้าที่คลองและมิติทางวัฒนธรรมของชุมชนริมฝั่งคลอง

ผลการศึกษาพบว่า การขุดคลองแสนแสบในระยะเริ่มแรกมีสาเหตุหลักจากความต้องการเส้นทางสำหรับส่งกำลังบำรุงทางการทหารเมื่อคราวเกิดสงครามระหว่างไทยกับญวนในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งกินเวลายาวนานกว่าสิบปี ภายหลังจากสงครามยุติลงคลองแสนแสบได้กลายเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำสายหลักทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ขณะเดียวกันก็เกิดการขยายตัวของเมืองตามออกมาด้วย

ความสำคัญของคลองแสนแสบมีมากขึ้นเป็นลำดับภายหลังการทำสนธิสัญญาเบอร์นีและบาวริง เนื่องจากการค้าขายกับต่างประเทศและการค้าภายในประเทศของไทยขยายตัวมากขึ้น มีการขยายพื้นที่การเพาะปลูกพืชผลที่ใช้เป็นสินค้าออก โดยเฉพาะข้าวและอ้อยมากกว่าเดิมและบริเวณสองฝั่งคลองแสนแสบก็เป็นพื้นที่ที่รัฐใช้เพื่อการนี้โดยเกณฑ์แรงงานจากครัวเขลยที่ถูกกวาดต้อนมาทั้งชาวลาว เขมร มลายู มอญ เขมร รวมถึงชาวจีนที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งในเมืองไทยจำนวนมากเป็นแรงงานในการผลิต บริเวณคลองแสนแสบจึงเป็นบริเวณที่มีผู้คนหลายเชื้อชาติอาศัยและอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มก้อนตามเชื้อชาติของตน มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ในกรอบวัฒนธรรมของตนอย่างเสรีและสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างผสมกลมกลืน

* นักวิจัยประจำสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คลองแสนแสบได้รับการพัฒนา ปรับปรุง พร้อมทั้งรัฐได้จัดการบริหาร การปกครองในท้องที่บริเวณสองฝั่งคลองให้เหมาะสมตามลำดับ จนในปัจจุบันมีเขต การปกครองที่มีคลองแสนแสบพาดผ่านถึง ๑๘ เขต คลองแสนแสบที่มีประวัติยาวนาน ร่วม ๒๐๐ ปีจึงยังคงเป็นเส้นทางน้ำที่แม้จะลดบทบาทในการเป็นเส้นทางคมนาคม หลักไป แต่ก็ยังคงมีฐานะเป็นคลองสำคัญในประวัติศาสตร์และเป็นเส้นทางสัญจร ทางเลือกของคนกรุงเทพฯ และเขตชานเมือง อีกทั้งยังเป็นแหล่งน้ำที่มีประวัติทาง วัฒนธรรม มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ที่น่าสนใจอีกด้วย

Saensaeb Canal : History and Development

*Waraporn Chiwachaisak**

Abstract

This research aims at studying the history of Saensaeb Canal, the first canal to be dug in the reign of King Rama III. The study focuses on the importance of the canal and the environmental, physical, social and cultural changes which have affected the role of the canal and the cultural dimension of the communities along the canal.

The research found that the need to carry military supplies during the long-lasting war between Thailand and Vietnam during the reign of King Rama III of the Rattanakosin period was the main reason for digging the Saensaeb Canal. After the war, the canal became a waterway artery on the east side of the Chao Phraya River when the city was extended along the canal.

The importance of the Saensaeb Canal increased after the signing of the Burney and Bowring Treaties when there was an increase in local and international trade in Thailand. Also, plantations, especially rice and sugar cane, were expanded for exports. The land on the banks of the Saensaeb Canal was used for agricultural purposes, worked by a large number of war captives who were Lao, Malay, Mon, Khmer, as well as by Chinese laborers who had settled in Thailand. These ethnic groups lived in their own communities, freely led their traditional ways of life, and peacefully co-existed along the canal.

* Researcher, Institute of Thai Studies, Chulalongkorn University.

As time went by, the Saensab Canal was developed and improved. The government provided appropriate administration for the people on both sides of the canal. To date, there are 18 districts under the Bangkok Metropolitan Administration along the canal. The Saensab Canal, which was dug almost 200 years ago, is one of the most important canals in the history of Thailand, although it is no longer one of the main waterways. However, the Saensab Canal is an alternative traffic route for people in Bangkok and its suburbs and an interesting canal with a diverse cultural heritage.

คลองกั่ววิถีชีวิตไทย

ชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยนั้นมีความเกี่ยวข้องกับผูกพันกับแม่น้ำลำคลองอย่างยาวนาน โดยเหตุที่อาณาจักรสยามตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำ ขอบเขตของเมืองนับแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีจึงถูกกำหนดโดยแนวโค้งของแม่น้ำคือแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นหลัก เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชขึ้นครองราชสมบัติเป็นปฐมบรมกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงโปรดฯให้ย้ายราชธานีจากกรุงธนบุรีมายังกรุงเทพฯซึ่งเป็นบริเวณที่ราบลุ่ม มีแม่น้ำลำคลองที่ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งอยู่หลายสาย วิถีชีวิตของผู้คนจึงมีความผูกพันกับแม่น้ำลำคลองไม่ว่าจะเป็นการตั้งบ้านเรือน การประกอบอาชีพ การสัญจรไปมา ฯลฯ ที่ต้องอาศัยแม่น้ำลำคลองเป็นหลักเสมอ

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ศูนย์กลางความเจริญยังคงอยู่ภายในเขตกำแพงพระนครซึ่งเป็นที่ตั้งของพระบรมมหาราชวัง วัด และบ้านเรือนของเสนาบดี ขุนนาง ราษฎร ที่ตั้งบ้านเรือนตั้งแต่บริเวณคลองรอบกรุงออกไปทางตะวันออกจนถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษมซึ่งขุดในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บริเวณดังกล่าวนี้ยังเป็นที่ตั้งของบ้านเรือนชาวต่างชาติที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เช่น ชาวจีน เขมร ลาว แขก แห่ล่งที่อยู่อาศัยส่วนใหญ่จะอยู่ตามริมคลองรอบกรุง คือคลองบางลำพู ริมคลองหลอด และบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา^๑

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสำคัญของคลองมีมากขึ้นเป็นลำดับ มีการซ่อมแซมคลองเก่าและขุดคลองใหม่หลายคลอง เช่น คลองสุนัขหอน คลองบางขุนเทียน คลองพระโขนง เป็นต้น เพื่อให้การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯกับเมืองต่างๆ ที่คลองเหล่านี้ผ่านและยังเป็นการกระจายการค้าภายในให้กว้างขวางขึ้นด้วยเนื่องจากในรัชกาลนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้การสนับสนุนและส่งเสริมเรื่องของการค้าขายโดยเฉพาะการค้าขายกับต่างประเทศเพื่อเพิ่มพูนรายได้ให้แก่รัฐภายหลังการทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๖๙ ดังนั้น

^๑ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย คักดีศรีและคณะ. **องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์.** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๒.

การขยายขอบเขตของการผลิตสินค้าเพื่อการตลาดในประเทศจึงเป็นเรื่องที่สำคัญ โดยอาศัยคลองเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งเป็นหลัก

การขุดคลองแสนแสบ

คลองแสนแสบเป็นคลองขุดที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นตั้งแต่ บริเวณที่เรียกว่าทุ่งปทุมวันซึ่งอยู่นอกเขตพระนครไปจนถึงบางนา เมืองฉะเชิงเทรา มีความยาว ๑๓๓๗ เส้น ๙ วา ๒ คอก ลึก ๔ คอก กว้าง ๖ วา ผ่านท้องทุ่งสำคัญ คือ ทุ่งบางกะปิ ทุ่งคลองตัน ทุ่งมีนบุรี และทุ่งหนองจอก

ผู้เป็นแม่กองรับผิดชอบการขุดคือพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (ทัต) โดยอาศัยแรงงานชาวจีนเป็นส่วนใหญ่ เครื่องทุ่นแรงชนิดหนึ่งที่ใช้ช่วยในการขุดคือ กระบือ โดยให้กระบือเหยียบย่ำลงไปโคลนเลนที่ขุดไว้ เพื่อให้ลำคลองมีความลึก และเป็นไปได้ว่าคลองที่ขุดและคลองที่ข่อมแซมในรัชกาลนี้ใช้วิธีการเดียวกันนี้เกือบทั้งหมด^๒

วัตถุประสงค์ในการขุด

๑. เพื่อใช้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลาว เขมรและญวน ไม่ราบรื่นเท่าที่ควร ในส่วนของเขมรและญวนนั้น เขมรเป็นประเทศราชของไทยมาช้านานแต่ถูกญวนเข้าครอบงำ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามดึงเขมรให้กลับมาอยู่ใต้การปกครองของไทยเช่นเดิม ต่อมาเมื่อญวนเกิดความไม่สงบภายใน ฝ่ายกบฏได้ขอความช่วยเหลือมาทางไทยในการแยกดินแดนญวนได้ออกมาเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงพิจารณาเห็นว่า การเข้าแทรกแซงนี้จะทำให้ปัญหาเรื่องเขมรยุติลงได้และจากจุดนี้จึงเป็นการเริ่มต้นของสงครามอันยืดเยื้อยาวนานระหว่างไทยกับญวนที่เรียกว่า “อันนัมสยามยุทธ” ซึ่งใช้เวลานานร่วม ๑๔ ปี ในส่วน

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๙๕.

ความสัมพันธ์กับเวลานั้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ นี้ ได้เกิดเหตุการณ์การปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ ใน พ.ศ. ๒๓๙๖ ไทยส่งกองทัพไปปราบปรามจนสำเร็จและกวาดต้อนผู้คนกลับมาเป็นจำนวนมาก

การศึกสงครามแต่ละครั้งจำเป็นต้องใช้อาวุธยุทโธปกรณ์ ช้าง ม้า ไพรพล และเสบียงอาหารจำนวนมาก ซึ่งแน่นอนว่าการยกกำลังพลและการส่งกำลังบำรุง ต้องอาศัยระยะเวลาอันนับเดือน สุวิทย์ อิศราสวัสดิ์ ได้วิเคราะห์และคำนวณเวลา ในการทำสงครามกับญวนตลอดเวลา ๑๔ ปี ว่าใช้เวลาถึง ๗๒๔ สัปดาห์ ต้องเสีย ค่าใช้จ่ายในการเตรียมเสบียงอาหารเพื่อการสงครามถึง ๓,๕๕๔,๖๕๐ บาท ถ้าคิด เป็นปริมาณข้าวที่ทหารบริโภคในยามสงครามจะได้เป็น ๗,๓๒๔,๙๗๗ หาบ หรือ ๔๓๙,๔๑๐ เกวียน^๑ ความจำเป็นในการหาเสบียงอาหารจำนวนมากเช่นนี้ ทำให้รัฐ ต้องหาซื้อข้าวจากกักตุนไว้ให้เพียงพอตามหัวเมืองต่างๆ ในภาคกลางนั้นเมืองที่ต้องมี ข้าวกักตุนไว้พร้อมนำมาใช้ได้แก่ เกาะกง จันทบุรี ระยอง ชลบุรี ปราจีนบุรี พระตะบอง ฉะเชิงเทรา กาญจนบุรี สระบุรี กรุงเทพและกรุงเทพฯ^๒ เส้นทางสำคัญ ที่ใช้เป็นเส้นทางเดินทัพจากพระนครมายังหัวเมืองประเทศราชทางตะวันออกจะผ่าน บริเวณที่เรียกว่าทุ่งสามเสน ทุ่งปทุมวัน ทุ่งพญาไท ทุ่งวัวลำพอง ทุ่งบางกะปิ แต่ก่อน นั้นบริเวณเหล่านี้ยังคงเป็นพื้นที่ต่อเนื่องเป็นทุ่งกว้างๆ ผืนเดียว การยกทัพผ่าน ท้องทุ่งดังกล่าวต้องพักแรมเป็นระยะตามรายทาง^๓ เพื่อมุ่งสู่เมืองฉะเชิงเทรา เมืองกบินทร์บุรี เมืองปราจีนบุรี ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านทางด้านตะวันออก เส้นทาง ดังกล่าวจึงเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ที่สำคัญในสมัยนั้น

เมืองหน้าด่านเหล่านี้เป็นเมืองที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งเพาะปลูก ที่สำคัญทั้งข้าว อ้อย และผลผลิตจากป่าที่ต้องส่งเป็นส่วยให้รัฐทุกปี เมือง

^๑ สุวิทย์ อิศราสวัสดิ์. **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๔)** (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๒๕), หน้า ๒๐๑.

^๒ สจข. จดหมายเหตुरัชกาลที่ ๓ เลขที่ ๗ จ.ศ. ๑๑๙๕ ราชการทัพญวน เรื่องส่งข้าวสาร ๕๐ เกวียนไปพระราชทานกองทัพเจ้าพระยาบดินทร์ และเลขที่ ๒๓ จ.ศ. ๑๒๐๐ บัญชีหมื่นสนิท สมบัติ เรื่องจำหน่ายเงินค่านา

^๓ **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๓** (กรุงเทพฯ: องค์การการค้าสุมาตรา, ๒๕๑๐), หน้า ๖๕.

จะเชิงเทราหรือเมืองแปดริ้วเป็นเมืองอยู่ข้างน้ำเมืองหนึ่ง มีแม่น้ำบางปะกงไหลผ่าน และไหลลงอ่าวไทยที่อำเภอบางปะกงทำให้เกิดที่ราบลุ่มภาคตะวันออกเฉียงใต้ เชื่อมต่อกับลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ราบลุ่มนี้เรียกกันต่อมาว่า “ที่ราบฉนวนไทย” ซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญของภูมิภาคนี้ เมืองฉะเชิงเทรา นอกจากจะเป็นเมืองที่มีความอุดมสมบูรณ์แล้วยังมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เมื่อมีศึกสงครามทางด้านเขมร ลาว ญวน กองทัพจากพระนครจะต้องยาตราผ่าน ขณะเดียวกันเมืองฉะเชิงเทรานี้ยังเป็นปราการด่านแรกที่จะต่อสู้กับข้าศึกที่เข้ามา รุกรานทางด้านนั้นด้วย

อนึ่ง ทั้งลาวและเขมร ต่างเป็นเมืองประเทศราชที่อยู่ภายใต้การดูแลของ รัฐบาลไทยมาช้านาน การขยายอาณาเขตในยุคราชาธิปไตยเป็นความพยายามของ ผู้นำรัฐอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจนั่นคือการนำมาซึ่งทรัพยากร และผู้คน รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติในดินแดนที่ถูกครอบครองนั้นด้วย ความสำคัญ ในเรื่องนี้เห็นได้จากการตั้งหัวเมืองลาวและเขมรป่าดงเป็นหัวเมืองชั้นนอกรวม ๑๓ หัวเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้แก่ ขอนแก่น ชนบท หนองหาน สกลนคร นครพนม สุวรรณภูมิ กาฬสินธุ์ อุบล รัตนบุรี โพนทอง ชุขันธ์ สุรินทร์ และสังขะ หัวเมือง เหล่านี้อุดมด้วยทองคำ เร่ว งาช้าง ซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทย ในรัชกาล ต่อมาโดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการจัดตั้ง เมืองเพิ่มเติมอีกหลายเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือภายหลังการทำสงคราม ปราบบกฏเจ้าอนุวงศ์และสงครามกับญวน^๖ ผลประโยชน์จากการทำสงคราม ครั้งนั้นมีเพียงได้เมืองเพิ่มเติมขึ้นมาอีกหลายเมืองแล้ว บรรดาเชลยที่ถูกกวาดต้อน คือชาวลาวจำนวนมากจัดเป็นทรัพยากรที่มีค่าเพื่อใช้เป็นแรงงานเพื่อการผลิตและ เป็นกำลังรบในยามเกิดความไม่สงบหรือยามสงคราม

จากการที่พื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของพระนครยังเป็นที่รกร้าง เป็นป่าและ ท้องทุ่ง แต่ขณะเดียวกันก็เป็นทางที่จะนำไปสู่หัวเมืองชายขอบทางชายแดนภาค ตะวันออกที่เป็นแหล่งข้าวแหล่งน้ำอันอุดมสมบูรณ์ การจะเข้าถึงหัวเมืองต่างๆ ตลอด

^๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**, (ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ นายกระเจ็น สิงหนะณี ณ วัดมกุฏ กษัตริยาราม), ๒๕๓๗, หน้า ๗๖.

จนบรรดาประเทศราชในบริเวณนั้นให้รวดเร็วมากยิ่งขึ้นซึ่งจะส่งผลต่อความมั่นคงของรัฐบาล นั่นคือการ “สร้างทางใหม่” ที่เชื่อมต่อระหว่างพระนครกับเมืองดังกล่าว เส้นทางใหม่นี้ก็คือคลองซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมที่สะดวกที่สุดในเวลานั้น การขุดคลองแสนแสบเพื่อเชื่อมต่อกับแม่น้ำบางปะกงที่เมืองฉะเชิงเทราจึงน่าจะเป็นการสนองนโยบายนี้ได้เป็นอย่างดี และช่วยย่นระยะการเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังดินแดนทางด้านตะวันออกได้มากกว่าการเดินทางโดยทางบก

๒. เพื่ออำนวยความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง การค้าขาย และการเพิ่มพูนรายได้ให้แก่รัฐ

การขุดคลองแสนแสบใน พ.ศ. ๒๓๘๐ ที่แม้ว่าจุดประสงค์หลักอยู่ที่การใช้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ แต่การได้ประโยชน์จากการขยายขอบเขตการค้าขายภายในประเทศให้กว้างขวางขึ้นก็น่าจะเป็นสิ่งที่รัฐคาดหวังด้วยเช่นกัน โดยอาศัยคลองแสนแสบเป็นหนทาง ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของไทยกล่าวได้ว่าเริ่มตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว เมื่อไทยยอมทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๖๙ ซึ่งน่าจะเป็นผลให้การค้าขายกับต่างประเทศขยายตัวมากยิ่งขึ้นไปอีก และมีเรือสินค้าของพ่อค้าต่างชาติเข้ามาค้าขายมากกว่าเดิม สินค้าออกที่สำคัญในขณะนั้นคือน้ำตาล แหล่งผลิตใหญ่แห่งหนึ่งคือฉะเชิงเทราซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวแหล่งใหญ่ในภาคกลางเช่นเดียวกัน จากเหตุผลดังกล่าวนี้ คลองแสนแสบซึ่งปลายคลองอยู่ที่ตำบลบางขนาก อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา จึงน่าจะเป็นเส้นทางคมนาคมและขนส่งผลผลิตทางการเกษตร คือข้าวและน้ำตาลส่งมายังพระนครและยังช่วยให้การคมนาคมระหว่างพระนครกับฉะเชิงเทราเป็นไปด้วยความสะดวกรวดเร็วมากขึ้น นอกจากนี้การขุดคลองแสนแสบยังเป็นการเปิดพื้นที่สองฝั่งคลองให้เป็นที่นาสำหรับปลูกข้าวได้เพิ่มมากขึ้นด้วยการขุดคลองแสนแสบที่แม้จะมีจุดมุ่งหมายหลักอยู่ที่การเป็นเส้นทางส่งกำลังบำรุงให้กองทัพที่ไปรบกับญวน แต่ผลที่ตามมาคือการเป็นเส้นทางคมนาคมภายในที่พ่อค้านำสินค้าไปขายยังชุมชนหรือหมู่บ้านที่อาศัยตามแนวคลอง สินค้าเหล่านี้ส่วนใหญ่มาจากเรือสินค้าของต่างชาติหรือเข้ามากับเรือสำเภาของไทยเอง ทั้งที่เป็นสินค้าฟุ่มเฟือยและที่เป็นสินค้าเพื่อการอุปโภคและบริโภคทั่วไป เช่น ผ้าลาย ผ้าแพรจีน ผ้าฝ้าย เครื่องแก้ว เครื่องกระเบื้อง เครื่องลายคราม เครื่องเหล็ก หมักจีน ยาเส้น แว่นตา ตะปู สบู่ แป้งสาลี เป็นต้น วิถีชีวิตของคน

ตามท้องถิ่นต่างๆ ที่การค้าขายไปถึงนี้ก็มีการเปลี่ยนแปลงและมีขอบเขตของชีวิตที่กว้างขวางขึ้น เช่น คนในพระนครได้กินปลาช่อนจากแปดริ้ว คนแถวเมืองมินบุรี บางชนก ได้ใช้สินค้าจากจีนซึ่งนำมาจากพระนคร เป็นต้น ทั้งนี้ก็เป็นผลจากการค้าและการคมนาคมขยายตัวนั่นเอง

เมื่อคลองแสนแสบกลายเป็นเส้นทางขนส่งสินค้าจากแหล่งผลิตทางด้านตะวันออกมายังพระนคร รัฐจึงตั้งด่านภาษีไว้ตามรายทางเพื่อเรียกเก็บภาษีสินค้า เช่น ด่านภาษีที่วัดภาษีซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ที่แขวงคลองต้น เขตพระโขนง ริมคลองแสนแสบ^๙

อนึ่ง บรรดาหัวเมืองตะวันออก คือ เมืองฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี ประจันตคาม อรัญประเทศ มีผลผลิตที่ต้องส่งเป็นส่วยให้แก่รัฐคือ ทองคำฝู และแร่^{๑๐} ผลผลิตจากธรรมชาติทั้งสองชนิดนี้ รัฐนำไปเป็นสินค้าออกไปยังเมืองท่าทางคาบสมุทรมาลายูและจีน^{๑๑} คลองแสนแสบที่ขุดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ นี้จึงน่าจะเป็นเส้นทางขนส่งส่วยเหล่านี้ที่สะดวกและยังใช้เป็นเส้นทางลำเลียงท่อนซุงซึ่งเป็นส่วยจากเมืองกบินทร์บุรีมายังพระนครอีกด้วย^{๑๒}

จะเห็นได้ว่าแม้ว่าจุดประสงค์หลักของการขุดคลองแสนแสบจะมุ่งเน้นไปที่เรื่องของการใช้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ในการสงครามกับเขมรและญวนซึ่งกินเวลากว่าสิบปี แต่ผลที่ตามมาคือการเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งสินค้าภายในประเทศและเป็นเส้นทางส่งส่วยจากหัวเมืองตะวันออกมายังพระนครเพื่อใช้สอยในกิจการของหลวงต่อไป อย่างไรก็ตามผลพลอยได้จากการขุดคลองแสนแสบคือเกิดการขยายตัวของชุมชนที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งตามริมคลองแสนแสบ เช่น ชุมชนมุสลิมเชื้อสายมลายูที่ถูกกวาดต้อนมาจากดินแดนภาคใต้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์และเข้ามาตั้งหลักแหล่ง

^๙ กรมการศาสนา, **ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๒** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖), หน้า ๒๒๓.

^{๑๐} สจข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๒ เลขที่ ๑๐ บัญชีเรื่องทองคำส่วยและการเกณฑ์ร่อน และเลขที่ ๑๖๒ จศ. ๑๒๑๐ ร่างบัญชีหางว่าวหัวเมืองต่างๆ นำส่งเร็วส่วยรายวัน

^{๑๑} **ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม ๔** (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๑.

^{๑๒} สจข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๖ ใบบอกฉะเชิงเทรา.

ที่สี่แยกบ้านแขก ทุ่งครุ บางคอแหลม মহานาค พระโขนง คลองตัน มีนบุรี หนองจอก บ้านอู่ สามแยกท่าไช้ ปากลัด นครนายก ฉะเชิงเทรา เพชรบุรี และ อยุธยา^{๑๐} ชุมชนมุสลิมเชื้อสายจาม - เขมร ที่เข้ามารับราชการเป็นทหารอาสา ตั้งแต่สมัยอยุธยาและได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้ตั้งบ้านเรือนนอกเขตพระนครตรง บริเวณที่เป็นคลองแสนแสบใต้หรือบริเวณเจริญผลในปัจจุบัน ชุมชนมุสลิมจาก ชาวที่กระจายอยู่ทั่วไปรวมทั้งในบริเวณทุ่งแสนแสบด้วย^{๑๑} นอกจากนี้มีชุมชนชาวลาว แถบเมืองมีนบุรีและฉะเชิงเทรา ชุมชนชาวมอญที่เมืองมีนบุรี หนองจอก และชุมชน ชาวจีน ซึ่งมีอยู่ทั่วไปตั้งแต่หัวหมากเรื่อยมาจนถึงบางขุนาก ชุมชนเหล่านี้โดยมาก จะมีอาชีพเป็นชาวนาและปลูกพืชผลทางการเกษตร

พัฒนาการของคลองแสนแสบกับวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลง

ภายหลังการขุดคลองแสนแสบใน พ.ศ. ๒๓๘๐ คลองนี้มีพัฒนาการมา โดยตลอดทั้งในเรื่องของการใช้ประโยชน์และการใช้พื้นที่ริมฝั่งคลองจากที่เคยรกร้าง เป็นส่วนใหญ่ก็กลับมามีผู้คนอาศัยทำการเพาะปลูกข้าวและพืชผลทางการเกษตรซึ่ง เป็นที่ต้องการของรัฐและประชาชน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ขุด คลองแสนแสบนั้น บริเวณแถบนี้ยังคงเป็นท้องทุ่งที่มีอาณาเขตกว้างขวางและรกร้าง ว่างเปล่ามาก่อนเช่นเดียวกับทุ่งบางกะปิ ทุ่งวัวลำพองและทุ่งสามเสน เมื่อมีการทำ สนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. ๒๓๖๙ ข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญทำให้รัฐต้องขยายพื้นที่ เพาะปลูกให้มากขึ้นขณะเดียวกันก็ต้องเพิ่มแรงงานหรือกำลังคนในการผลิตด้วย กำลังคนที่ว่านี้โดยส่วนใหญ่คือเชลยที่ถูกกวาดต้อนภายหลังศึกสงคราม เชลยส่วนหนึ่ง ได้รับพระมหากรุณาธิคุณ โปรดเกล้าฯให้ตั้งหลักแหล่งบริเวณริมคลองแสนแสบ ที่ขุดขึ้นใหม่ซึ่งยังรกร้างว่างเปล่าอยู่มากและให้ทำนาเพื่อเพิ่มผลผลิตให้แก่รัฐ นอกจากนี้ยังมีเชลยที่เป็นแขกมุสลิมที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๑ และ

^{๑๐} เสาวนีย์ จิตต์หมวด. **กลุ่มชาติพันธุ์ : ชาวไทยมุสลิม** (กรุงเทพฯ: กองทุนสง่า รุจิระอัมพร, ๒๕๓๑), หน้า ๙๒.

^{๑๑} กรรณิการ์ จุฑามาศ สุมาลี. **ยะวา - ชาวในบางกอก** (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน สนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๑), หน้า ๗๑ - ๗๒.

รัชกาลที่ ๒ เมื่อครั้งกองทัพไทยยกทัพลงไปปราบกบฏที่เมืองไทรบุรีและปัตตานีด้วย และได้รับพระมหากรุณาธิคุณ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหลักแหล่งที่บริเวณประตูน้ำ มินบุรี หนองจอก พระโขนง คลองตัน มหานาค ซึ่งอยู่ในท้องทุ่งแสนแสบรวมไปถึงเมือง ฉะเชิงเทราที่ปลายทางของคลองอีกด้วย^{๑๓} เพลยจากเมืองไทรบุรี กลับตัน รัฐเคตะ และป็นังได้ตั้งบ้านเรือนที่ตำบลทรายทองดิน เมืองมินบุรี ในเวลานั้นการขุดคลอง แสนแสบยังดำเนินอยู่ รัฐจึงได้แรงงานเชลยเหล่านั้นในการขุดคลองร่วมกับแรงงานจ้าง ชาวจีน แยกจามที่เข้ามาเป็นทหารอาสา แรงงานเหล่านี้ได้ขอพระบรมราชานุญาต ตั้งบ้านเรือนตามแนวคลอง ปัจจุบันคือบริเวณเจริญผลหรือที่รู้จักกันว่าบ้านครัว^{๑๔}

เมื่อการขุดคลองแสนแสบเสร็จเรียบร้อยแล้ว พื้นที่บริเวณนี้ได้กลายเป็น แหล่งปลูกข้าวที่สำคัญและเริ่มมีราษฎรเข้าไปตั้งหลักแหล่งเพื่อเพาะปลูก พื้นที่นา บริเวณริมคลองแสนแสบกว้างไกลไปจนถึงบางขุนากซึ่งเป็นตำบลหนึ่งในอำเภอ บางน้ำเปรี้ยว เมืองฉะเชิงเทราและเป็นส่วนปลายของคลองแสนแสบ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คลองแสนแสบยังมีส่วน สำคัญในการปลูกข้าวและใช้เป็นเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมต่อกับคลองเล็กคลองน้อยที่ ขุดขึ้นในรัชกาลนี้ เช่น คลองอรชร คลองผดุงกรุงเกษม เมื่อไทยต้องทำสนธิสัญญา บาวริงก์กับอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๙๘ ข้าวเป็นสินค้าออกที่มีความสำคัญยิ่งขึ้นไปอีกและ ทำให้เกิดแรงจูงใจที่จะขยายพื้นที่การเพาะปลูกให้มากขึ้น ขณะเดียวกันตามแนวคลอง แสนแสบก็มีผู้คนเข้าไปตั้งหลักแหล่งเพิ่มขึ้นจากเดิม^{๑๕}

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการออกพระราช บัญญัติที่เรียกว่าประกาศขุดคลอง กำหนดว่าราษฎรที่ต้องการพื้นที่ทำนาต้องออกเงิน ช่วยค่าขุดคลอง ส่วนผู้ที่ยากจนให้ออกแรงช่วยแทน หากราษฎรคนใดปล่อยให้พื้นที่ ที่จับจองนั้นว่างเปล่าเป็นเวลา ๕ ปี รัฐมีสิทธิเรียกที่ดินนั้นคืน ขณะเดียวกันถึงดเว้น

^{๑๓} เสาวนีย์ จิตต์หมวดด. กลุ่มชาติพันธุ์ : ชาวไทยมุสลิม, หน้า ๙๒ - ๑๐๘.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐.

^{๑๕} กรมศิลปากร, **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดฉะเชิงเทรา** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๒), หน้า ๓๔.

ภาษีที่นาและอาคารสมพัตรสรให้เป็นเวลา ๓ ปี สำหรับผู้บุกเบิกจับจอง^{๑๖} การออกพระราชบัญญัติฉบับนี้แสดงให้เห็นว่ารัฐส่งเสริมการขยายพื้นที่นาเพื่อการเพาะปลูกอย่างยิ่ง ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๔ รัฐเริ่มออกโฉนดที่ดินเป็นการให้กรรมสิทธิ์แก่ผู้เป็นเจ้าของอย่างถาวร ไม่ว่าจะทำประโยชน์หรือไม่ก็ตาม และเป็นโอกาสให้ผู้คนเข้าไปจับจองที่ได้มากๆ โดยไม่ต้องห่วงเรื่องอายุการถือครองที่ดิน และเพื่อให้การคมนาคมตลอดจนการส่งน้ำเข้านาเพื่อการชลประทานเป็นไปอย่างสะดวก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้สร้างประตูน้ำในคลองแสนแสบ เริ่มที่ประตูน้ำปทุมวันไปสิ้นสุดที่ประตูน้ำท่าไข่ มีเพียงเท่านั้นในรัชกาลนี้ยังมีการขุดคลองใหม่อีกหลายคลองเพื่อเชื่อมต่อกับคลองแสนแสบเพื่อประโยชน์ทั้งการคมนาคมและการเกษตร คลองดังกล่าวคือ คลองนครเนื่องเขต ขุดตั้งแต่กลางคลองแสนแสบตรงไปออกปากคลองท่าไข่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา คลองประเวศบุรีรมย์ ขุดตั้งแต่ปลายคลองพระโขนง แขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ ไปออกแม่น้ำบางปะกง แขวงเมืองฉะเชิงเทรา คลองเปรี้ง ขุดตั้งแต่คลองประเวศบุรีรมย์ไปออกคลองบางขนากหรือคลองแสนแสบ คลองอุตมชลจร ขุดตั้งแต่คลองประเวศบุรีรมย์ไปออกคลองนครเนื่องเขต และ คลองหลวงแพ่ง ขุดตั้งแต่คลองประเวศบุรีรมย์ฝั่งเหนือไปบรรจบคลองนครเนื่องเขต แขวงเมืองฉะเชิงเทรา

การขุดคลองนี้มีทั้งที่รัฐดำเนินการเองทั้งหมดและที่รัฐกับราษฎรร่วมกันออกเงินจ้างชาวจีนขุด แต่โดยเหตุที่ผู้ขุดคลองจะได้กรรมสิทธิ์ในที่ดินสองฝั่งคลองเพื่อใช้เพาะปลูกหรือขายต่อแล้วแต่ความเหมาะสม ทำให้ประชาชนในบางแห่งขอขุดคลองเอง เช่นกรณีคลองที่ตำบลศิระษะคู้ในลำคลองแสนแสบใต้ แขวงกรุงเทพฯ ประชาชนที่อาศัย ณ ที่แห่งนั้นต่างลงชื่อรวม ๑๓๗ คน เพื่อขอขุดคลองในบริเวณดังกล่าวตรงออกไปกลางทุ่งร้างจนตลอดถึงปลายคลองศิระษะจะระเข้ ความกว้าง ๔ วา ลึก ๓ ศอก เป็นต้น^{๑๗}

จากนโยบายการส่งเสริมการปลูกข้าวดังกล่าวทำให้มีผู้คนอพยพเข้าไปตั้งบ้านเรือนตามริมคลองแสนแสบมากขึ้น ขณะเดียวกันก็มีผู้ใช้คลองแสนแสบเป็น

^{๑๖} เสถียร ลายลักษณ์ และผู้อื่น, **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๕** (พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมส์, ๒๔๗๘), หน้า ๒๒๑ - ๒๒๕.

^{๑๗} **จดหมายเหตุราชกิจจานุเบกษาวันที่ ๕ ภาค ๗ จ.ศ. ๑๒๔๐**, หน้า ๕๕.

เส้นทางคมนาคมขนส่งและค้าขายมากขึ้นตามไปด้วย ทำให้เกิดการขยายตัวของเมืองตามมา และจากความสำเร็จทางด้านคมนาคมโดยเฉพาะการช่วยย่นระยะเวลาและระยะทางระหว่างปราจีนบุรี จะเขิงเทรา และกรุงเทพฯ รัฐบาลจึงให้ความสนใจและอุดหนุนคลองแสนแสบในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง ๒ ระยะ คือใน พ.ศ. ๒๔๔๗ และ พ.ศ. ๒๔๕๑

เมื่อมีผู้คนเข้ามาอาศัยอยู่ในบริเวณริมคลองแสนแสบมากขึ้นและการคมนาคมสะดวกทำให้ความต้องการจับจองที่ดินเพื่อทำนามากขึ้นตามลำดับ เฉพาะที่นาในบริเวณทุ่งแสนแสบซึ่งเป็นที่ราบน้ำท่วมถึงจึงปลูกข้าวได้ดี เป็นที่ต้องการของราษฎรจนบางแห่งเกิดเป็นกรณีพิพาทแย่งชิงที่ดินกัน ผู้จับจองนี้มีทั้งที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และราษฎรทั่วไป เช่น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นอดิศรอุดมเวชกับพระญาติวงศ์ รวมกันขอจับจองที่นาเป็นจำนวนถึง ๕๓,๙๐๐ ไร่^{๑๔}

วิธีการจับจองในระยะแรก กฎหมายระบุว่าให้ปักไม้หรือล้อมรั้วไว้เป็นเขตให้เห็นชัดเจน เมื่อปักเขตแล้วจึงมีสิทธิแผ้วถางที่ได้แต่ผู้เดียว ถ้าผู้อื่นทำถือว่าเป็นการละเมิดต้องเสียค่าปรับ^{๑๕} แต่มีเงื่อนไขว่าผู้จับจองต้องแผ้วถางที่เพื่อทำประโยชน์ภายในเวลา ๑ ปี สำหรับที่ไร่ และ ๓ ปี สำหรับที่นาฟางลอย ถ้าผู้ถือครองที่ดินนั้นช่วยออกเงินหรือแรงในการขุดคลองก็จะได้เพิ่มเวลาการถือครองที่ดินให้อีก ๒ ปี และ ๙ ปี สำหรับบ้านเรือน สวน และนาตราแดง* ถ้าทิ้งว่างเกินกำหนดเจ้าของก็ไม่มีสิทธิหวงห้ามไว้ได้อีกต่อไป

การมุ่งจับจองที่ดินทำให้เกิดกรณีพิพาทหลายกรณี เช่น กรณีนายพลพัน ขุดคลองโดยใช้ทุนทรัพย์ของตนเอง ขุดตั้งแต่ตำบลหนองจอก ทุ่งแสนแสบไปจนถึงคลอง ๑๓ ซึ่งเป็นบริเวณที่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามเข้าไปดำเนินการขุดไว้ ทำให้

^{๑๔} สุนทรী อาสวโง้ว, **ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. ๒๔๓๑ - ๒๔๕๓** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๑๕.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

* นาตราแดง คือใบอนุญาตให้เป็นสิทธิ ไม่ว่าเจ้าของที่นาจะทำนาหรือไม่ก็ตาม เป็นหนังสือกรรมสิทธิ์ถาวรสำหรับการทำนา มีอายุการถือครอง ๙ ปี บริเวณที่ดินที่รัฐจะออกตราแดงสันนิษฐานว่าต้องเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์และทำนาอย่างถาวร

เกิดการแย่งชิงที่นากันขึ้น^{๒๐} หรือกรณีหลวงวาทิศนรเทศที่มีการอ้างสิทธิทับที่กันบริเวณทุ่งแสนแสบทางฝั่งเหนือของคลอง หรือระหว่างคลองรังสิตกับคลองหกวาสายล่าง เนื่องจากบริเวณดังกล่าวยังเป็นที่รกร้างว่างเปล่า ยังไม่มีหลักฐานที่แสดงกรรมสิทธิ์อย่างแท้จริง^{๒๑}

ภายหลังจากรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การขุดคลองใหม่มีน้อยลง ส่วนใหญ่จะเน้นการซ่อมแซม ขุดลอก เพื่อให้คลองต่างๆ คงสภาพการใช้งานอย่างสะดวกไม่ตื้นเขิน และในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้มีการแบ่งเขตการปกครองตามแนวคลองแสนแสบเป็นเขตใหญ่ๆ คือ มีนบุรี บางกะปิ หนองจอก พระนคร แต่ต่อมาเมื่อทางราชการได้ปรับเปลี่ยนพื้นที่เขตการปกครองใหม่เพื่อความเหมาะสมในการปกครองท้องที่มาตามลำดับนับแต่ พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นต้นมา ทำให้เกิดเขตพื้นที่การปกครองในกรุงเทพมหานครใหม่หลายเขต ในส่วนที่อยู่ตามแนวคลองแสนแสบหรือที่คลองแสนแสบผ่านมีถึง ๑๘ เขต คือ บางกะปิ บึงกุ่ม คันนายาว ลาดพร้าว บางเขน สะพานสูง ห้วยขวาง วังทองหลาง พระนคร ป้อมปราบ ปทุมวัน ราชเทวี วัฒนา สวนหลวง ลาดกระบัง มีนบุรี คลองสามวา และหนองจอก

ปัจจุบันคลองแสนแสบอาจแบ่งได้เป็น ๒ ช่วง คือ คลองแสนแสบใต้ เริ่มจากคลองมหานาค ผ่านวัดพระยาหยิง บ้านครัว หัวหมาก และคลองแสนแสบเหนือ เริ่มจากหัวหมาก คลองตัน บางเขน ไปออกแม่น้ำบางปะกง รวมเป็นเส้นทางทั้งสิ้น ๗๓.๘ กิโลเมตร ความเป็นมาของคลองแสนแสบที่ผ่านกาลเวลามากกว่า ๑๐๐ ปี แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับชีวิตของชุมชนริมฝั่งคลองได้อย่างต่อเนื่อง ความเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นไปตามกระแสสังคมและสภาพแวดล้อมที่ส่งผลให้วิถีการดำรงชีวิต คุณภาพชีวิตของคนอาศัยตามแนวคลองแสนแสบมีความเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าผู้คนที่เข้ามาตั้งรกรากอยู่อาศัยตามแนวคลองแสนแสบในระยะแรกเป็นพวกที่ถูกรบกวนต้องเข้ามาภายหลังสงคราม เมื่อเวลาผ่านไปการ

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

^{๒๑} สจข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕/๑ น. ๔๑, ๔/๑๑ รายงานพระอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองถึงกรมหมื่นนครสวรรค์ เรื่องที่ดินทุ่งตะวันออก แขวงกรุงเทพฯ ซึ่งเกี่ยวข้องกับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ๕ มิถุนายน ๒๔๓๗.

อยู่อาศัยก็กลายเป็นการตั้งหลักแหล่งอย่างถาวรและขยายพื้นที่ออกไปมากขึ้น เกิดชุมชนตามเชื้อชาติศาสนา เช่น ชุมชนชาวไทยพุทธ ชุมชนชาวมุสลิม ชุมชนชาวลาว ฯลฯ

ในอดีตคลองแสนแสบคงมีความสวยงามตามวิถีของชนบท ด้วยเหตุที่คลองนี้มีความยาวมากและพาดผ่านหลายท้องทุ่ง การตั้งบ้านเรือนของผู้คนจึงไม่แออัด แต่อยู่อย่างกระจัดกระจาย บรรยากาศของความเป็นชนบทที่ร่มรื่นน่าอยู่ของคลองแสนแสบเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินมาจังหวัดฉะเชิงเทราและทรงลงเรือแจวเพื่อทอดพระเนตรภูมิประเทศในคลองแสนแสบ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ว่า^{๒๒}

พอออกจากวัดปากบึง ประเดี๋ยวก็เข้าแดนเมืองมีน
คลองตอนนั้นหน้าตาเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ คือรากไม้เกาะยึดและมีต้นไม้
ริมคลองมากขึ้น มีบ้านเรียงรายมาจนถึงหนองจอกเป็นหมู่ใหญ่
เรือนฝากระดานหลังโตๆ หน้าตาบางกอกออกไปถึง

ความงดงามอย่างเป็นทางการของคลองแสนแสบในอดีตยังปรากฏในงานวรรณกรรมที่มีชื่อเสียงของ ไม้ เมืองเดิม (ก้าน พึ่งบุญ ณ อยุธยา) เรื่องแผลเก่า ซึ่งอาศัยฉากเดินเรื่องอยู่บนสองฟากคลองแสนแสบที่ยังคงเป็นท้องทุ่งให้เห็นแจ่มแจ้งว่า

คลองปลายน้ำ สุดฟากข้างทางซ้ายของทุ่งบางกะปิ เป็น
คลองเล็กแคบ แต่น้ำไหลลึก มีน้ำเดินตลอดปี สองฝั่งราบรื่นไปด้วย
เงาต้นไม้ใหญ่ ชุ่มเชิงของแถววัลย์และพงอ้อ พงแขมมีอยู่บ้าง
ห่างๆ เมื่อผ่านไปเป็นทุ่งหญ้าเว้ง บางแห่งเป็นนา มีข้าวสุรวงเหลือง
สำแดงว่าหน้าเกี่ยวกำลังจะมาถึง

จะเห็นได้ว่าคลองแสนแสบในอดีตนั้นมีความสวยงามตามธรรมชาติและมีความเขียวสงบ การตั้งบ้านเรือนของผู้คนก็อยู่อย่างไม่แออัดยัดเยียด ส่วนใหญ่ยังคงมีอาชีพทำนาและเป็นเกษตรกร การคมนาคมไปมาหาสู่กันใช้เส้นทางน้ำคือคลองแสนแสบและคลองซอยแยกต่างๆ เป็นหลัก อีกทั้งยังสามารถใช้ประโยชน์จากสายน้ำ

^{๒๒} บุญเตือน ศรีวรพจน์, **ค้นร่องสองวรรณคดี (เล่ม ๒)** (กรุงเทพฯ: บริษัทปัสส์พับลิเคชัน จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๖๔.

ได้อย่างเต็มที่ทั้งการอุปโภคและบริโภค อย่างไรก็ตามเมื่อเวลาล่วงเลยไป วิถีชีวิตของคนที่อยู่ริมฝั่งคลองแสนแสบก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วย กล่าวคือเริ่มมีการโยกย้ายอพยพครัวเรือนจากที่เคยอยู่อาศัยเดิมไปอยู่แหล่งอื่น เช่น บริเวณคลองรังสิต ขณะเดียวกันก็มีผู้คนจากที่อื่นอพยพเข้ามาอยู่แทนที่ กลายเป็นชุมชนที่มีผู้อยู่อาศัยจำนวนมากและสามารถแบ่งได้เป็น ๓ ลักษณะคือ ชุมชนเมือง (เขตชั้นใน) ชุมชนกึ่งเมือง (เขตชั้นกลาง) และชุมชนชนบท (เขตชั้นนอก) ลักษณะของชุมชนจะเป็นย่านธุรกิจและบ้านพักผู้อยู่อาศัย^{๒๓}

จากการศึกษาของวาสนี พงศ์ชินฤทธิ์ เรื่องคุณภาพชีวิตของประชาชนสองฝั่งคลองแสนแสบพบว่า ประชากรส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ตามแนวคลองแสนแสบในปัจจุบันนี้เป็นผู้ที่เพิ่งโยกย้ายถิ่นฐานเข้ามาอยู่เมื่อราว ๑๐ ปีที่ผ่านมาและบางก็รुकู้บริเวณริมคลองเข้าไปสร้างบ้านเรือน ลักษณะการอยู่อาศัยของผู้คนเรียกได้ว่าเป็นชุมชนเพราะอยู่รวมกันหลายครัวเรือน เช่น ชุมชนบ้านครัว ชุมชนหลังวัดปทุมวนาราม ชุมชนบ้านดอน ชุมชนเทพสิลา ชุมชนวัดไผ่ดำ เป็นต้น ในชุมชนเหล่านี้มีราษฎรที่ไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินถึงร้อยละ ๕๐ เป็นครัวเรือนที่มีกรรมสิทธิ์ในที่อยู่อาศัยร้อยละ ๒๗.๑ เป็นครัวเรือนที่มีกรรมสิทธิ์เฉพาะที่พักอาศัยแต่ไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินร้อยละ ๒๒.๙^{๒๔} ด้วยเหตุนี้สภาพของที่อยู่อาศัยจึงเป็นครัวเรือนในชุมชนแออัดเป็นส่วนใหญ่ และบรรดาผู้อยู่อาศัยตามริมคลอง รวมถึงโรงงาน โรงแรม ร้านอาหาร ฯลฯ ก็มักทิ้งน้ำเสียและสิ่งปฏิกูลลงคลองแสนแสบอย่างต่อเนื่องจนทำให้น้ำเกิดสภาพเน่าเสีย จนกลายเป็นปัญหาใหญ่ของสังคมทุกวันนี้

จากการที่พื้นที่บริเวณแนวคลองแสนแสบทอดยาวจากบริเวณที่เรียกว่าบางกะปิไปจนถึงบางนาในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา ทำให้รัฐบาลต้องจัดแบ่งเขตการปกครองให้เหมาะสมซึ่งในปัจจุบันนี้เขตการปกครองที่คลองแสนแสบผ่านมีถึง ๑๘ เขตดังกล่าวมาแล้ว เขตต่างๆ เหล่านี้มีชาวมุสลิมอาศัยร่วมกับชาวพุทธอยู่เกือบทุกเขต เช่น เขตคลองสามวา เขตบางกะปิ เขตมีนบุรี เขตหนองจอกและเขตวัฒนา

^{๒๓} วาสนี พงศ์ชินฤทธิ์, “คุณภาพชีวิตของประชาชนสองฝั่งคลองแสนแสบ,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาพัฒนบริหารศาสตรมหาบัณฑิต (พัฒนาสังคม) คณะพัฒนาสังคม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๔๐), หน้า ๕.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

เป็นต้น ในแต่ละเขตจะมีทั้งมัสยิดและวัดอยู่ทั่วไป เขตที่มีชาวมุสลิมอาศัยอยู่เป็นจำนวนมากคือเขตหนองจอก พบว่ามีประชากรที่เป็นชาวมุสลิมอาศัยอยู่ร้อยละ ๓๕ ของประชากรทั้งหมด นอกนั้นเป็นชาวไทยพุทธและผู้มีเชื้อสายลาว ที่เขตหนองจอกนี้มีมัสยิดรวม ๔๑ แห่ง และมีวัดทางพุทธศาสนา ๑๖ แห่ง เช่นเดียวกับเขตมีนบุรีที่มีมัสยิด ๑๓ แห่ง และวัด ๖ แห่ง

ตามเขตต่างๆ เหล่านี้จะมีอยู่หลายชุมชน ชื่อของแต่ละชุมชนจะบ่งบอกถึงเชื้อชาติของผู้อยู่อาศัยหลัก เช่น ชุมชนสุเหร่าบ้านเกาะ ชุมชนอัลฮูดา ชุมชนอับลูเลาะห์ ในเขตมีนบุรี ส่วนในเขตคลองสามวา กลุ่มคนที่อยู่อาศัยจะแบ่งกันอยู่อย่างชัดเจนคือชาวมุสลิมจะอาศัยบริเวณริมคลองแสนแสบในแขวงทรายกองดินใต้ชาวไทยพุทธอาศัยอยู่บริเวณแขวงสามวาตะวันออกและแขวงทรายกองดิน ชาวมอญอาศัยอยู่บริเวณแขวงสามวาตะวันตก ระหว่างคลอง ๓ กับคลอง ๔ ส่วนประชากรที่อพยพเข้ามาอยู่ใหม่มักจะอยู่บริเวณบางชั้น ในรูปของบ้านจัดสรร

นับแต่ พ.ศ. ๒๕๒๐ ถึง พ.ศ. ๒๕๓๗ คลองแสนแสบเริ่มมีสภาพเน่าเสีย สาเหตุหลักน่าจะมาจากแผนพัฒนาการอุตสาหกรรมของรัฐบาลและการสร้างถนนเพื่อความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง ผู้คนจึงนิยมใช้ถนนเป็นเส้นทางสัญจรมากกว่าทางน้ำ ขณะเดียวกันก็เกิดการสร้างที่พักตามแนวคลองแสนแสบในลักษณะหอพักหรือห้องเช่าสำหรับผู้ใช้แรงงานที่โยกย้ายถิ่นฐานจากต่างจังหวัดมาทำงานทำในโรงงานอุตสาหกรรมที่อยู่ในเมือง ผู้พักอาศัยเหล่านี้มักทิ้งของเสียลงในคลอง ส่วนโรงงานอุตสาหกรรมก็ปล่อยน้ำเสียลงในคลองเช่นกัน สภาพคลองจึงเริ่มเน่าเสียและเต็มไปด้วยวัชพืช

เมื่อคลองแสนแสบซึ่งเป็นเสมือนชีวิตของผู้คนที่อาศัยอยู่ริมคลองเนื่องจากบางบ้านไม่มีน้ำประปาใช้ต้องอาศัยน้ำในลำคลองและยังใช้ในการประกอบอาชีพคือเลี้ยงสัตว์และการเกษตร ทำให้เกิดน้ำเน่าเสียและเสื่อมโทรม เกิดเป็นมลภาวะทั่วไปอย่างมีอาจหกลังเสียได้ ชุมชนหลายแห่งที่เคยมีชีวิตผูกพันกับคลองแสนแสบต้องประสบความเดือดร้อน ในที่สุดจึงเกิดการรวมตัวของกลุ่มชาวบ้านเพื่อรักษาคลองแสนแสบด้วยการช่วยกันเก็บผักตบชวาที่ลอยมาหน้าบ้านของตน เลี้ยงปลาในกระชังและปลูกผักสวนครัวริมคลอง เป็นต้น เพื่อรักษาสภาพน้ำและสภาพแวดล้อม

ชุมชนที่มีบทบาทเด่นในเรื่องนี้เป็นชุมชนอิสลามคือชุมชนกมลุลอิสลาม (ทรายทองดิน) เขตคลองสามวา ชุมชนนี้มีผู้นับถือศาสนาอิสลามร้อยละ ๙๔ และมีผู้นับถือศาสนาพุทธร้อยละ ๖^{๒๔} และชุมชนศาลาแดง ซึ่งมี ๒ หมู่บ้านคือ หมู่ ๕ เขตหนองจอก และหมู่ ๙ เขตกระทุ่มราย โดยมีคลองแสนแสบคั่นกลาง ชุมชนนี้มีผู้นับถือศาสนาอิสลามร้อยละ ๖๐ และมีผู้นับถือศาสนาพุทธร้อยละ ๔๐^{๒๖}

ใน พ.ศ. ๒๕๓๗ ชุมชนกมลุลอิสลามโดยการนำของอิหม่ามวินัย สะมะฮูน ได้ตั้งชมรมพัฒนาคลองแสนแสบขึ้นโดยอาศัยหลักคำสอนทางศาสนามาประยุกต์เข้ากับงานพัฒนาสังคม^{๒๗} และทำให้ชาวบ้านในชุมชนช่วยกันรักษาคลองแสนแสบให้สะอาดปราศจากวัชพืชและให้ใช้ประโยชน์จากคลองอย่างถูกต้อง ขณะเดียวกันก็พยายามรักษาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเอาไว้ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๕๔๒ ชุมชนศาลาแดง เขตหนองจอก โดยการนำของนายโนรี แพฝักฝน นายประเสริฐ สุขถาวร ได้ตั้งชมรมเกษตรธรรมชาติขึ้นเพื่อร่วมกันทำการเกษตรที่เป็นอาชีพหลักของชุมชนให้สะอาดไม่เป็นพิษ ด้วยการทำการเกษตรธรรมชาติคือเน้นภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นหลัก

การพัฒนาคลองแสนแสบได้กระทำอย่างต่อเนื่องและออกมาในรูปของการทำงานร่วมกันในภาคประชาคมที่เรียกว่า “ชมรมรวมใจรักษ์ต้นน้ำ แม่น้ำ ลำคลองและสิ่งแวดล้อม” ประกอบด้วยภาครัฐ ภาคเอกชนและภาคประชาชน^{๒๘} ร่วมกันรณรงค์ให้รัฐบาลและประชาชนเห็นความสำคัญของแม่น้ำลำคลองให้มากขึ้น ในที่สุดคณะรัฐมนตรีในรัฐบาลของ ฯพณฯ บรรหาร ศิลปอาชา ได้กำหนดเอาวันที่ ๒๐ กันยายน ของทุกปีเป็นวัน “อนุรักษ์รักษาแม่น้ำ คูคลองแห่งชาติ” (เนื่องจากเมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๗ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จประพาสคลองแสนแสบทางเรือและทรงมีพระดำรัสให้มีการรักษาคลองแสนแสบซึ่งมีความสำคัญในประวัติศาสตร์) เพื่อให้ประชาชนได้ตระหนักในการร่วมรักษาทรัพยากรธรรมชาติและการมีส่วนร่วมของประชาชนในการดูแลแม่น้ำลำคลองทั่วประเทศ

^{๒๔} กนกรัตน์ ยศโกไร, “พลังชุมชนกับการรักษาคลองแสนแสบ” ภูมิปัญญากับการสร้างพลังชุมชน (กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร องค์การมหาชน, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๒.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๙.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๙.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๘.

จากการที่แต่ละชุมชนริมคลองแสนแสบต่างอยู่อาศัยร่วมกันมาอย่างยาวนาน และต่างก็ยอมรับในวิถีชีวิตของกันและกัน ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมของชุมชนที่เกิดขึ้นจึงมิได้อยู่ที่เรื่องของศาสนาหรือขนบธรรมเนียมประเพณี แต่อยู่ที่สภาพแวดล้อมและการโยกย้ายถิ่นฐานของประชาชนจากท้องถิ่นต่างๆ ที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งในบริเวณริมคลองแสนแสบเป็นสำคัญและจากพลังชุมชนที่อาศัยอยู่ริมคลองแสนแสบแม้ว่าจะต่างศาสนาแต่ก็รวมตัวกันเพื่อพัฒนาคลองแสนแสบให้ฟื้นคืนชีวิตพร้อมทั้งรักษาสิ่งแวดล้อมอื่นๆ บนพื้นฐานของความศรัทธาต่อศาสนา และภูมิปัญญาท้องถิ่นของตน

สรุป

นับตั้งแต่เริ่มมีการขุดคลองแสนแสบในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา คลองแสนแสบมีการพัฒนาขึ้นเป็นลำดับทั้งสภาพคลองและประโยชน์ใช้สอย มีการตั้งถิ่นฐานของผู้คนริมฝั่งคลองกันมากขึ้นเพื่อทำการเพาะปลูกและยังเอื้อประโยชน์ต่อการสัญจรให้เมืองหลวงได้อย่างสะดวกรวดเร็ว

แม้ว่าบริเวณคลองแสนแสบจะมีผู้คนหลายเชื้อชาติอาศัยอยู่ แต่ต่างก็อยู่อย่างเป็นกลุ่มก้อนตามเชื้อชาติของตน มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ในกรอบวัฒนธรรมของตนอย่างเสรีและสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างผสมกลมกลืน อาจกล่าวได้ว่าคลองแสนแสบเป็นคลองเก่าแก่ที่มีอายุเกือบ ๒๐๐ ปี ที่ยังคงรับใช้ผู้คนที่สำคัญๆ ไปมา เป็นแหล่งรวมวัฒนธรรม ประเพณี ตลอดจนศิลปะของชนกลุ่มต่างๆ ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานและอยู่ร่วมกันได้อย่างผสมกลมกลืนมาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน คลองแสนแสบจึงเปรียบเสมือนสายโลหิตอีกเส้นหนึ่งของคนกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางของความเจริญที่มีประชากรอยู่อาศัยจำนวนมาก สภาพความเป็นอยู่ของคนที่อยู่ตามริมคลองแสนแสบก็มีพัฒนาการและเปลี่ยนแปลงไปตามความเจริญของสังคม เกิดอาคารสำนักงาน โรงงาน โรงพยาบาล โรงแรม ฯลฯ มากมายหลายแห่ง สภาพของคลองแสนแสบจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงไปกลายเป็นคลองที่เต็มไปด้วยวัชพืชและน้ำเหม็นอันเป็นผลมาจากการปล่อยปละละเลยของผู้อยู่อาศัยริมคลอง

นับแต่ปี ๒๕๕๗ เป็นต้นมา รัฐบาลแต่ละยุคสมัยได้ตระหนักในความสำคัญของคลองแสนแสบในฐานะที่เป็นคลองสำคัญในประวัติศาสตร์และเป็นเส้นทางสัญจรทางน้ำที่สำคัญของคนกรุงเทพฯและเขตชานเมือง จนถึงจังหวัดฉะเชิงเทรา จึงพยายามแก้ปัญหาหน้าเฝ้าเสียในคลองแสนแสบอย่างต่อเนื่อง เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของผู้อยู่อาศัยริมฝั่งคลองให้ดีขึ้นและสร้างความน่าอยู่ให้เกิดขึ้นอีกครั้ง แม้จะยังไม่เห็นผลที่ชัดเจนในวันนี้ แต่คาดว่าในอนาคตปัญหานี้คงจะได้รับการแก้ไขได้อย่างสมบูรณ์ต่อไปโดยการรวมพลังของชุมชนที่อาศัยอยู่ริมคลองแสนแสบที่ร่วมมือกับภาครัฐและภาคเอกชนให้ตระหนักในการร่วมกันรักษาทรัพยากรธรรมชาติคือคลองแสนแสบซึ่งเป็นแหล่งน้ำที่มีประวัติทางวัฒนธรรมและมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ให้คงอยู่ตลอดไป

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เลขที่ ๑๐ จ.ศ. ๑๑๙๒ บัญชีเรื่องทำกำไรส่วยและเกณฑ์ร่อน
จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เลขที่ ๗ จ.ศ. ๑๑๙๕ ราชการทัพญวน เรื่องส่งข้าวสาร
๕๐ เกวียนไปพระราชทานกองทัพเจ้าพระยาบดินทร์

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เลขที่ ๒๓ จ.ศ. ๑๒๐๐ บัญชีหมื่นสนิทมสมบัติ เรื่องจำหน่าย
เงินค่านา

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เลขที่ ๑๖ จ.ศ. ๑๒๐๒ ใบบอกฉะเชิงเทรา

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เลขที่ ๑๖๒ จ.ศ. ๑๒๑๐ ร่างบัญชีทางว่าวหัวเมืองต่างๆ
นำส่งเร็วส่วยรายวัน

จดหมายเหตุราชกิจรายวันรัชกาลที่ ๕ ภาค ๗ จ.ศ. ๑๒๔๐

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕/๑ น. ๔๑, ๔/๑๑ รายงานพระอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง
ถึงกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ เรื่องที่ดินทุ่งตะวันออก แขวงกรุงเทพฯ ซึ่งเกี่ยวข้อง
กับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ๕ มิถุนายน ๒๔๓๗

เอกสารชั้นรอง

หนังสือและวิทยานิพนธ์

กนกรัตน์ ยศโกธ. **“พลังชุมชนกับการรักษาคคลองแสนแสบ” ภูมิปัญญากับการสร้าง**

พลังชุมชน กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๘.

กรรณิการ์ จุฑามาศ สุมาลี. **ยะวา – ชาว ในบางกอก**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๑.

การศาสนา, กรม. **ประวัติศาสตร์ทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๒**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
การศาสนา, ๒๕๒๖.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**. ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ
นายกระเงิน สิงหเสนี ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม, ๒๕๓๗.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓.**

พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๔.

แน่น้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ. **องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์.**

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

บุญเตือน ศรีวรพจน์. **คั่นฉ่องสองวรรณคดี (เล่ม ๒).** กรุงเทพฯ: บริษัททิปส์พับบลิกेशन จำกัด, ๒๕๔๔.

ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม ๔. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๗.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๑๐.

วาสนีย์ พงศ์ชินธุภี. **คุณภาพชีวิตของประชาชนสองฝั่งคลองแสนแสบ.** วิทยานิพนธ์ปริญญาพัฒนบริหารศาสตรมหาบัณฑิต (พัฒนาสังคม) คณะพัฒนาสังคม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๔๐.

ศิลปากร, กรม. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดฉะเชิงเทรา.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๒.

สุนทรี อาสะไวย์. **ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. ๒๔๓๑ - ๒๔๕๗.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐.

สุวิทย์ อิศราสวัสดิ์. **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๙๔).** กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๒๕.

เสถียร ลายลักษณ์ และผู้อื่น. **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๕.** พระนคร: โรงพิมพ์เดลิเมลล์, ๒๔๗๘.

เสาวนีย์ จิตต์หมวด. **กลุ่มชาติพันธุ์ : ชาวไทยมุสลิม.** กรุงเทพฯ: กองทุนสง่า รุจิระ อัมพร, ๒๕๓๑.